

דרכי דניאל

מחקרים במדעי היהדות לכבוד
הרב פרופסור דניאל שפרבר

עורך: אדם פרזיגר

עורך משנה: דוד שפרבר

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן

רכז מערכת : אביעד יחיאל הולנדר

מערכת מדעית : יוסף (גיפרי) וולף, ברכה יניב, שמא יהודה פרידמן, אלישבע רבל-נהר,
מאיר רפלד, שמואל שילה ז"ל, יוסף תבורי

הספר יוצא לאור בסיוע:

הקרן ע"ש לואיס ואסתר קסטן

נח (נורמן) וחנה (גיואן) שטרנטל

קרן הנשיא לתורה ומדע, אוניברסיטת בר-אילן

סגן הנשיא למחקר, אוניברסיטת בר-אילן

קרן הרקטור לתמיכה בהוצאת ספרים, אוניברסיטת בר-אילן

עיצוב העטיפה : פנינה וולינסקי

על העטיפה : ORNAT, 1995, Private Collection,

Acrylic on canvas over wood, © Tobi Kahn

מסת"ב 5-401-226-965-978

© 2017

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן

אין להעתיק ספר זה או קטעים ממנו

בשום צורה ובשום אמצעי אלקטרוני, מגנטי או מכני

(לרבות צילום, מזעור והקלטה) ללא אישור בכתב מהמוציא לאור

סדר, עימוד והדפסה : דפוס גרפית בע"מ, ירושלים

נדפס בישראל תשע"ז

נידה בבית הכנסת: מקורות חדשים

שמחה עמנואל

קולמוסים רבים השתכרו במחקר בשלושים השנים האחרונות על אודות האיסור המוטל לפי דעות אחדות על אישה נידה להיכנס לבית הכנסת. חוקרים חשובים דנו בנושא זה וניתחו אותו כמעט מכל כיוון אפשרי,¹ ואם באתי בדברים שלהלן לעסוק בנושא שכבר דשו בו רבים, אין זה אלא כדי להציג כמה דיונים של גאוני בבל העוסקים בנושא זה שטרם נדפסו עד כה, או שנדפסו בצורה קלוקלת ומשובשת.

א

מקורו הראשון של האיסור לאישה נידה להיכנס לבית הכנסת הוא ב"ברייתא דמסכת נידה". וכך שנינו בברייתא זו:

1 ראה בעיקר: י' דינרי, "חילול הקודש ע"י נידה ותקנת עזרא", תעודה, ג (תשמ"ג), עמ' 37–17 Sh.J.D. Cohen, "Purity and Piety: The Separation of Menstruants from the Sancta", ; 37–17 S. Grossman and R. Haut (eds.), *Daughters of the King: Women and the Synagogue*, Philadelphia, 1992, pp. 103–115 ; י"מ תא-שמע, "מקדש מעט" – הסמל והממשות", ש' אליצור ואחרים (עורכים), כנסת עזרא: ספרות וחיים בבית הכנסת, אסופת מאמרים מוגשת לעזרא פליישר, ירושלים, תשנ"ה, עמ' 364–351 (=הנ"ל, התפילה האשכנזית הקדומה: פרקים באופייה ובתולדותיה, ירושלים, תשס"ג, עמ' 199–213); J.R. Woolf, "Medieval Models of Purity and Sanctity: Ashkenazic Women in the Synagogue", M.J.H.M. Poorthuis and J. Schwartz (eds.), *Purity and Holiness: The Heritage of Leviticus*, Leiden, 2000, pp. 263–280 בקיום מצוות בשנים 1050–1350: בין הלכה למנהג", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ב, עמ' 187–199; E. Marienberg, *Niddah: lorsque les juifs conceptualisent la menstruation*, Paris, 2003, pp. 215–244; idem, "Menstruation in Sacred Spaces: Medieval and Early-Modern Jewish Women in the Synagogue", *Nordisk Judaistik*, 25 (2004), pp. 7–16 ; ד' שפרבר, דרכה של הלכה, ירושלים, תשס"ז, עמ' 67–75, 185–192; פ' רוט, "ספר הפרדס: לדרכי היווצרותו של ילקוט הלכתי בימי הביניים", עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ח, עמ' 94–97; א' באומגרטן, "וייפה הן עושות": מבט חדש על מנהג נשים שלא להיכנס לבית הכנסת בימי נידותן באשכנז בימי הביניים", א' ריינר ואחרים (עורכים), תא-שמע: מחקרים במדעי היהדות לזכרו של ישראל מ' תא-שמע, אלון שבות, תשע"ב, עמ' 85–104.

בכל קדש לא תגע (ויקרא יב, ד) — אין לה רשות לעלות למטתו של בעלה, ואין קדש אלא מטת בעלה. ואל המקדש לא תבוא (שם) — אין לה רשות להכנס לבתי מדרשות ולבתי כנסיות.²

איסורים נוספים הגובלים באיסור זה נשנו בשני מקומות נוספים בחיבור זה. הראשון:

א"ר חנינא אפילו הרוק של נדה שרקקה על המטה ודרסו בעלה או בניה נטמאין בכל צורך ואסורין להכנס לבית הכנסת עד שיטבילו עצמם במים, למה, שהרוק שבנדה טמא.³

והשני:

א"ר יודן אסור לברך בפני נדה יושבת שלא תהרהר ותאמר אמן ומתחללת.⁴

ברייטא דמסכת נידה מייצגת, כך טען שאול ליברמן, את דעותיה של כת ארץ-ישראלית שולית שהליכותיה לא תאמו את דעת חז"ל.⁵ אביגדור אפטוביצר הרחיק לכת עוד יותר וקבע כי הברייטא היא "זיוף קראי, ונכשלו בו כמה מחכמי ישראל בימי הביניים שסמכו על הספר והביאו ממנו דברי הלכה".⁶ ואכן, בספרות חז"ל הקלסית אין כל דיון בשאלת כניסתה של אישה נידה לבית הכנסת, והנושא עלה לראשונה רק בראשית תקופת הגאונים. הדיון הראשון בעניין מצוי בתשובה קצרצרה של רב יהודאי גאון, וזו לשונה: "שאלו מקמי ריש מתיבתא מר רב יהודאי גאון, נדה מהוא לצלוי ולמיעל לבי כנישתא, ואמר שפיר דאמי".⁷ מדברים אלו עולה שהשואל האנונימי, בן המאה השמינית, ידע על מנהג שאישה נידה אינה נכנסת לבית הכנסת, או שהסיק מדעתו

- 2 ברייטא דמסכת נידה, בתוך: תוספתא עתיקתא, מהדורת ח"מ הורוויץ, מחלקה חמישית, פרנקפורט דמיין, תר"ן, פ"ג הל' ד, עמ' 30–33. פסקה זו מצויה בתוך חטיבה ארוכה המצויה אך ורק בנוסח זה וחסרה בנוסחים אחרים של הברייטא; ראה: י' זוסמן, "פרקי ירושלמי", מחקרי תלמוד, ב (תשנ"ג), עמ' 252–254, ושם בהערות; ובמהדורה הסינופטית שערך אביתר מרינברג: E. Marienberg, *La Bara'ata de-niddah: Un texte juif pseudo-talmudique sur les lois religieuses relatives à la menstruation*, Turnhout, 2012, pp. 157, 206. המכיל את פרק נידה — הלוא הוא כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Mic. 2499, דפים 33א–34ב. נוסח זה נדפס בידי מ' היגר, "פרק נידה", עלים, ג [תרצ"ז–תרצ"ח], עמ' 61–66; ראה מרינברג, שם, עמ' 38 הע' 87. עם זאת, חסרוננו של כ"י זה במהדורה הסינופטית אינו משמעותי, משום שכ"י ניו יורק — על כל חלקיו — מקביל לכ"י וטיקן ebr. 285 שנכלל במהדורה זו.
- 3 הורוויץ, שם, פ"א הל' ב, עמ' 3. פסקה זו מובאת בקיצור בספר הרוקח בשם ספר מעשה הגאונים, והלשון שם: "ואסורה ליכנס בבית הכנסת עד שתטבול במים שהרוק מטמא בניה" (הרוקח, פאנו, רס"ה, סי' שיח). לחילופי נוסח נוספים ראה מרינברג, שם, עמ' 182 סעיף 13.
- 4 הורוויץ, שם, פ"ב הל' ה, עמ' 17, וראה מרינברג, שם, עמ' 198 סעיף 107.
- 5 ראה: ש' ליברמן, שקיעין, ירושלים, תרצ"ט, עמ' 22; ובנספח שכתב לספרו של איתמר גרינוולד: I. Gruenwald, *Apocalyptic and Merkavah Mysticism*, Leiden, 1980, pp. 241–244.
- 6 א' אפטוביצר, מחקרים בספרות הגאונים, ירושלים, תש"א, עמ' 166–168 (הציטוט מעמ' 168).
- 7 תשובות הגאונים, מהדורת י' מוספיה, ליק, תרכ"ד, תחילת סי' מה; אוצר הגאונים, ברכות, אוצר

שאוּלִי יש לנהוג כן. אלא שרבי יהודאי גאון דחה דעה זו ופסק בנחרצות שאין כל מניעה שנידה תיכנס לבית הכנסת. דברים דומים מצוטטים גם בדברי השואלים מרב שרירא גאון במאה העשירית: "ושלחו ממתיבתא הקדושה שנדה מותרת ללכת לבית הכנסת להתפלל",⁸ וייתכן מאוד שהכוונה לתשובה זו של רבי יהודאי.

מורכבת יותר הייתה דעתו של רבי חנינאי גאון, תלמידו של רבי יהודאי,⁹ שנשאל בנושא זה ב"כלה רבתי", כלומר, בשיבת הגאונים.¹⁰ דבריו של רבי חנינאי גאון הובאו על ידי ר' אלעזר מוורמייזא בספרו "מעשה רוקח", וזו לשונו:¹¹

בספר המקצועות, שאלו מקמי' בר חנינאי בכלה רבתי,¹² נדה מהו למיעל לבי כנישתא לצלוי. ואמר כי פסק דם נדה וטבלה ושני' כסותה שפיר דמי למיעל בי

התשובות, סי' קיז (על טיבו של אוסף הפסקים של רבי יהודאי שבתשובות הגאונים ליק ראה נ' דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, מהדורה שנייה עם תיקונים והוספות, ניו יורק וירושלים, תשנ"ט, עמ' 413–415. למקבילות הרשומות באוצר הגאונים יש להוסיף את הציטוט בתשובתו של ר' אברהם בן נתן מלונל [ספר המנהיג, מהדורת י' רפאל, ירושלים, תשל"ח, עמ' תשכח], את שני הציטוטים בספר "מרדכי הגדול" [ראה להלן, הערה 19 והערה 21], וכן את החיבור המכונה "הלכות קצובות דר' יהודאי" שנרפס בידי י' מילר: J. Müller, "Handschriftliche Jehudai: Gaon zugewiesene Lehrsätze", *Achter Bericht über die Lehranstalt für die Wissenschaft des Judenthums in Berlin*, Berlin, 1890, p. 10, # XII.

8 אוצר הגאונים, כתובות, סי' תנט, עמ' 182; מ"ע פרידמן, "הרחקת הנדה והמינות אצל הגאונים, הרמב"ם ובנו ר' אברהם על-פי כתבי גניזת קהיר", *Maimonides Studies*, 1 (1990), חלק עברי, עמ' 10. רבי נטרונאי התיר גם הוא לנידה להתפלל, אך לא התייחס בדבריו לכניסתה לבית הכנסת; ראה: תשובות רבי נטרונאי בר הילאי גאון, מהדורת י' ברורי, ירושלים, תשנ"ד, עמ' 125, סי' כ (= אוצר הגאונים, ברכות, אוצר התשובות, סי' קטז). פסיקה דומה מצויה גם בספר הלכות גדולות (מהדורת עזריאל בן מאיר הילדסהיימר, ירושלים, תשל"ב–תשמ"ז, א, עמ' 41).

9 ראה עליו: דנציג (לעיל, הערה 7), עמ' 26–28, 710; תשובות הגאונים החדשות, מהדורת ש' עמנואל, ירושלים, תשנ"ה, עמ' 161–162; ע' גאולה, "לחקר מדרש ילמדנו: דיון מחודש בכתובת הידועה מילקוט שמעוני לתורה ובמקורה", *תרכיץ*, עד (תשס"ה), עמ' 221–260.

10 על "כלה" ו"כלה רבתי" ראה: י"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונו שמיית, ירושלים, תשמ"ד–תשנ"א, א, עמ' 128–130. "כלה רבתי" נזכרת גם בפסק אחר של רבי חנינאי: "בעו רבנן קמיה מרב חנינאי גאון בכלה רבתי" (הלכות גדולות [לעיל, הערה 8], ב, עמ' 165, ובמקבילות; ראה דנציג [לעיל, הערה 7], עמ' 26 הערה 56, וראה גם ש' עמנואל, "טעות סופר", *תרכיץ*, נח [תשמ"ט], עמ' 137–138). השווה גם "אילו פרושי דפירש מר רבי חנינאי ריש מתיבתא בשאילתא (דכלך) [דכלה]" (הלכות גדולות, ג, עמ' 287, והשווה אפשטיין, מחקרים, ב, עמ' 383).

11 מעשה רוקח, מהדורת ח' הירשפרונג, סאניק, תער"ב, סי' קצה (ומשם: ספר המקצועות, מהדורת ש' אסף, ירושלים, תש"ז, עמ' ב, סי' ב); כ"י ברלין, המוזאון היהודי VII.5.262 (לשעבר: כ"י לונדון, בית הדין 14), דף 94א. על כ"י ברלין, המכיל חלקים נכבדים מספר מעשה רוקח, ראה: רבי אלעזר מוורמייזא: דרשה לפסח, מהדורת ש' עמנואל, ירושלים, תשס"ו, עמ' 16–35.

12 כך הלשון בכ"י ברלין. בספר מעשה רוקח הנרפס, בשיבוש: "בס' המוקציעות, שאילו מקמי בר חנינאי ריש כלה".

כנשתא לצלוי.¹³ ואמר דלית בה אסורא, דהא בעלי קרי וזבין מן[ותרין לקרות בתורה ולשנות בתלמוד ולהתפלל. והא דכתיב בכל קדש לא תגע — לעניין תרומ' וקדשים דאסיר, ואל המקדש לא תבא — שאינה מביאה קרבן עד מלאות נקיות. וכן ההלכה.

המשפט הראשון בדבריו של רב חנינאי גאון עמום קמעא, משום שהוא רומז בו לפסיקה קדומה בהלכות נידה שברכות השנים נעלמה לחלוטין מספרות ההלכה. בתקופתו של רב חנינאי (וכך נהגו עד לסוף המאה האחת עשרה) טבלו נשים נידות פעמיים — פעם אחת לאחר שפסקו מלראות דם ופעם נוספת לאחר שבעת הימים הנקיים. בימי נידותה של האישה נהגו איסורי הרחקה חמורים יותר, ואילו לאחר הטבילה הראשונה צומצמו ההרחקות במידה ניכרת. כמה מהראשונים ניהלו מלחמת חורמה נגד טבילה זו ונגד ההיתרים שנהגו הנשים בשבעת הימים הנקיים, עד שהעבירוה מן העולם.¹⁴ רב חנינאי התייחס בדיונו להבדל שבין שתי התקופות, ולדבריו מותר לאישה נידה להיכנס לבית הכנסת בשבעת הימים הנקיים, לאחר שטבלה פעם ראשונה ולאחר שהחליפה את בגדי נידותה. מכלל דבריו אתה למד כי בימי הנדיות עצמם האישה אסורה להיכנס לבית הכנסת, ונמצא שרב חנינאי קיבל רק למחצה את דעתו של רבו, רב יהודאי גאון.¹⁵

בסיום דבריו התפלמס רב חנינאי גאון עם "ברייטא דמסכת נידה", אך בלי לנקוב בשמה. הברייטא דרשה מהפסוק "בכל קדש לא תגע ואל המקדש לא תבא" כי אסור לאישה נידה להיכנס לבית הכנסת, ואילו רב חנינאי פירש את הפסוק כפשוטו והשמיט בזה את הקרקע מתחת האיסור.

גאון בבלי שלישי שדן בנושא זה הוא רב סעדיה גאון. בקטע מפירושו לספר ויקרא, הידוע לפי שעה רק בתרגום עברי מקוטע, כתב רב סעדיה גאון את הדברים הבאים:¹⁶

זה המקדש שהזהיר הב"ה עליו כגון אהל מועד שבמדבר ושכשילה ובית המקדש. אבל כגון בתי כנסיות ובתי מדרשות, אף על פי שאנו קוראין לכנסיות

13 כך הלשון גם בכ"י ברלין, אלא שהסופר שיכש בהעתקתו וכתב: "וא" [=ואמר] (ומר שנייה) [ומדשנייה] כסות ופסק דם נידה וטבלה שפיר דמי (ועלויי) [לעלויי] לבי כנישתא לצלויי."

14 ראה: ש' עמנואל, "שבעה נקיים: פרק בתולדות ההלכה", תרביץ, עו (תשס"ז), עמ' 233–254.

15 דברים דומים במקצת כתב גם רב שרירא גאון כשהתיר לאישה נידה להתפלל לאחר הטבילה הראשונה (הנקראת בפיו "רחצה") — וגם מדבריו עולה כי בימי הנדיות עצמם אין לאישה להתפלל (אוצר הגאונים, חגיגה, סי' יא). אלא שרב שרירא התייחס בדבריו לתפילה בלבד ולא התייחס לשאלת כניסתה של האישה לבית הכנסת. מתשובה אחרת של רב שרירא עולה שיש להקפיד שנידה לא תיגע בתפילין; ראה תשובות הגאונים החדשות (לעיל, הערה 9), סי' קסא, עמ' 235, ושם בהערה 22.

16 מ' צוקר, "בירורים ב'אשא משלי' לרב סעדיה גאון", תרביץ, לג (תשכ"ד), עמ' 54–55.

הללו מקדש מעט, אין קדושתן כקדושת מקדש, שאין מזהירין אלא על ששרוי בו כבוד יי... מזהירין עליו שלא לבא בו הנדה והיולדת וכל טמא. והקדש שמוזהרין שלא ליגע בו — כגון כלי המשכן והקרבנות והתרומות וכל כיוצא בהן. ואע"פ [כן]¹⁷ קדושת הכנסת בזמן הזה כקדושת המקדש, אין מקילין בו ואין נכנס בו עד שיטהר ברחיצה במקוה או בנתינת ט' קבין מים עליו שהן... זולתי הזבה והנדה והיולדת, שהן צריכין טבילה במי מקוה במ' סאה, והזב במים חיים.

דברי רס"ג בפסקה זו מקוטעים, אך דומה שכוונתו לומר כי מדין תורה אישה נידה (וטמאים אחרים) אסורה להיכנס למקדש, אך היא מותרת להיכנס לבית הכנסת. עם זאת רס"ג מוסיף כי בזמן הזה נוהגים קדושה בבית הכנסת כמו במקדש, ועל כן טמאים — ובכללם נשים נידות — אינם נכנסים בו לפני שייטהרו. רס"ג לא הזכיר בדבריו את החילוק שנתן רב חנינאי בין ימי הנידות עצמם ובין שבעת הימים הנקיים שלאחריהם, וקשה לדעת האם הסכים לחילוק זה.

הסבר אחר הציעה בטחה הר-שפי. לדבריה, רב סעדיה לא התכוון כלל לדון בשאלת כניסתן של נשים נידות לבית הכנסת. דיונו של רס"ג מוקדש לדינו של בעל קרי, והוא בא להוכיח כי מדין תורה אין איסור עליו (ועל טמאים אחרים) להיכנס לבית הכנסת קודם שייטהר, אף שלמעשה בעלי קרי מקפידים בכך בזמן הזה. בהקשר זה הזכיר רס"ג את הדרכים שבעל קרי יכול להיטהר בהן — אם בטבילה במקוה ואם בנתינת תשעה קבין של מים — וכדי למנוע טעות הדגיש רס"ג כי הנידה אינה נטהרת בתשעה קבין אלא רק בטבילה במקוה, והזב ייטהר רק בטבילה במים חיים.¹⁸ פירושו של רב סעדיה מצוי בידינו לפי שעה בתרגום עברי בלבד שעל טיבו איננו יודעים מאומה, משום שהמהדיר לא מסר שום מידע על כתב היד שעמד לפניו. אף איננו יכולים לדעת מה היקפם של הדילוגים המצויים בפסקה זו — האם יש שם חיסרון של מילה אחת או שתיים, או שמא מדובר בחסרונות גדולים הרבה יותר. לאור זאת, אינני יכול להכריע בין שתי הפרשנויות המוצעות בדברי רס"ג.

ב

דברים נוספים מתורתם של הגאונים בסוגיה זו מצויים עדיין בכתבי יד. אפתח בדבריו של רב פלטי גאון, שביהן כגאון ישיבת פומבדיתא בשנים 842–857. דבריו של רב

17 כך השלים צוקר. תא-שמע (התפילה האשכנזית [לעיל, הערה 1], עמ' 205) הציע להשלים: שאין.

18 הר שפי (לעיל, הערה 1), עמ' 191 הערה 150.

פלטוי גאון מובאים בקיצור רב בספר "מרדכי הגדול" — חיבור אשכנזי מן המאה הארבע עשרה הטמון עדיין בכתבי יד — בזו הלשון:

ורב פלטוי כת' נידה לא תבא לבית הכנס' כשהיא טמאה עד שתטהר.¹⁹

הלשון "עד שתטהר" מלמדת, כפי הנראה, שרב פלטוי גאון אסר על כניסת הנידה לבית הכנסת הן בימי ראייתה והן בשבעת הימים הנקיים שלאחריהם. ואם נכונה פרשנותי זו, נמצא שרב פלטוי גאון החמיר בעניין זה יותר מרב יהודאי גאון ורב חנינאי גאון שהתירו את כניסתה של אישה נידה בכל זמן, או לפחות בשבעת הימים הנקיים.

במקום אחר ציטט ספר "מרדכי הגדול" תשובה נוספת בעניין זה:²⁰

וששאלתם נשי' בנידותן אם יכולו' להתפלל. ואותן שנוהגו' להתפלל עמהם לבא לבית הכנסת, אע"פ שנוהגות לבא לב"ה כשהן טהורו', כשיושבות בנידותן אל יבואו עד שיטהרו.²¹

תשובה זו הגיעה לידינו בנוסח משובש, ואיני יודע מי כתבה; אפשר שלפנינו תשובת גאון בבלי, אך אפשר גם שזו תשובה של חכם אשכנזי.

פסיקה נוספת של הגאונים בנושא זה מובאת על ידי ר' ישראל איסרליין בשמו של דודו, ר' אהרן בלומלין, חכם אוסטרי שנהרג ב"גזירת וינה" בשנת 1421.²² וכך כתב ר' ישראל איסרליין במסגרת דיונו על אודות כניסת נשים נידות לבית הכנסת: "ועיין גם בהלכות נדה של מורי דודי הקדוש מהר"א ז"ל, תמצא שהגיה מא"ז גדול בשם הגאונים דמשמע דאיסור גמור הוא."²³ דעה זו מובאת ביתר הרחבה בהגהות על הלכות נידה של ר' יצחק מדורא המצויות עדיין בכמה כתבי יד, וייתכן שמלקט ההגהות הללו

19 כ"י אוקספורד 678 (Opp. 42), דף 31ג, ובאותה לשון גם בטופס נוסף של "מרדכי הגדול" הזהה בכל דבר לכ"י אוקספורד: כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 673, דף 30ג. קודם למשפט זה מובאים ב"מרדכי הגדול" בפארפרזה דבריו של ראבי"ה, סי' סח (ספר ראבי"ה הוא אבי העזרי, מהדורת ד' דבליצקי, בני ברק, תשס"ה, ח"א, עמ' לא-לג); לאחר משפט זה מובאים דבריו של רב יהודאי גאון ("תו שאילו מקמי דרב יהודאי נידה מהו לצלווי ולמיעל לבי כנישת' ואמ' שפיר דמי") שכבר נידונו לעיל.

20 כ"י אוקספורד, דף 33ד; כ"י ניו יורק, דף 32ד.

21 מיד לאחר מכן מובאים בשני כתבי היד דבריו של רב יהודאי בעניין ("ורב יהודאי גאון כתב דנידות מותרו' לילך להתפלל לב"ה"). מסתבר שמשפט זה איננו חלק מהתשובה, והמחבר של "מרדכי הגדול" הוא שצירף כאן שני דיונים נפרדים העוסקים שניהם בנושא אחד.

22 ראה עליו: לקט יושר, מהדורת י' פריימאן, ברלין, תרס"ג-תרס"ד, מבוא, עמ' XXI-XX; י"י יובל, חכמים בדורם, ירושלים, תשמ"ט, עמ' 59-71.

23 תרומת הדשן, מהדורת ש' אביטן, ירושלים, תשנ"א, פסקים וכתבים, סי' קלב.

הוא ר' אהרן בלומלין הנזכר.²⁴ להלן הלשון המלאה, כפי שהיא בכ"י סנט פטרסבורג, הספרייה הלאומית I, 233, דף א8:²⁵

ויש נשי' שנמנעו' מלילך לבי' הכנס' ומליגע בספר בימי נידו', ויש נשי' שאי' מתפללו' אחורי ניד' ויפ' הן עושי', א"ז קטן. וז"ל אז"ג מכת' ידו, אמר רב צמח גאון וכן מנהג בב' ישיבו' ברם צרי' את למילף היכ' דלא פסיק' דם נידה אע"ג דטבל' לא עייל' לבי' כנישת' ואפי' למאבראי,²⁶ דתני' בכל קודש לא תגע אילו כלי' שתשמיש' של בעלה ומיטת' של בעלה, ואל המקדש לא תבא אילו בתי כנסיו' ובתי מדרשו',²⁷ אי' לי אל' זמן שנידת' עלי', מניי' אף בימי שמירת',²⁸ ת"ל עד מלאת ימי טהרה. ולא מיבעי' דאסיר' למיעל לבי כנישת', אלא כדמבר'³⁰ מידי דברכת' אסיר' לה למתעני אמן, דא"ר יודן אסור לבר' לפני הנידו' שלא תהרהר ותאמר אמי' ונמצ' שם שמי' מתחלל, עכ"ל.

ידועים לנו שני גאונים בשם רב צמח, אך דומה שניתן לעמוד על זהותו המדויקת של הגאון הנזכר כאן. הגאון השתמש בדבריו בלשון "וכן מנהג בשתי ישיבות", ולשון זו מצויה הייתה באותה תקופה רק בפיהם של גאוני סורא.³¹ מכאן שרב צמח זה איננו

24 בספר לקט יושר (ח"ב, עמ' 21) מובא ציטוט אחד נוסף מחיבורו של ר' אהרן בלומלין על הלכות נידה, והוא מצוי מיד בתחילתו של החיבור שבכ"י סנט פטרסבורג, דף א7: "פני', צריכ' לישב ז' נקיי' כו'. פרשב"ם דבעינן ז' נקיי' סמוך לבעיל' מצוה וכן כת' בעל הרוקח בש' אביו וכל רבו' וכן כת' מו' רבי' שי' בפ"ק דיומא [...] (דברים אלו לקוחים מתוך הגהות מימוניות, הלכות איסורי ביאה, פ"א ס"ק ה).

25 ההגהות מצויות בדפים 7א–9ב של כתב היד, ובראשן כותרת: "הגהו' להיל' נידה". בשתי ההגהות הראשונות העתיק הסופר תחילה את ה"דיבור המתחיל" (בלשונו: "פנים") בחיבורו של ר' יצחק מדורא, ואז העתיק את ההגהה המתאימה (ראה דוגמה לזה בהערה הקודמת), ואילו בהמשך הוא ויתר על העתקת ה"דיבור המתחיל". הפסקה הנידונית כאן נמצאת בשני כתבי יד נוספים המכילים את הלכות נידה של ר' יצחק מדורא, ובשוליהם מועתקות ההגהות לחיבור. כתבי היד הם: אוקספורד 689 (Laud. Or. 316), דף א8 (נכתב בשנת ק"ע"ח); לייפציג, ספריית האוניברסיטה B.H. 26, דף 100א (נכתב כנראה בוורמס בשנת רע"ז; ראה הקולופון שבראש כתב היד). נוסח מקוצר ומעובד מובא גם בגוף הלכות נידה של ר' יצחק מדורא ובספר האגור, ועל כך ראה להלן.

26 ראה להלן, הערה 32.

27 בכ"י לייפציג ובכ"י אוקספורד: אילו כלי' תשמישו.

28 בכ"י לייפציג ובכ"י אוקספורד נוסף: דאיקרו מקדש שנ' והשימותי את מקדשיכם.

29 כך גם בספר האגור ובכ"י אוקספורד. בכ"י לייפציג: בימי ליבונה.

30 כת"י לייפציג: כדמברך; כת"י אוקספורד: כדשמע; האגור: כד שמעת.

31 שרגא אברמסון לימד בשיעוריו כי לשון זו אינה מכוונת כלפי מנהג הישיבות בסורא ובפומבדיתא, כפי שהיה מקובל לפרש, אלא כלפי מנהג שתי הישיבות שבסורא — ישיבת הגאון וישיבת ראש הגולה. דבריו של אברמסון הובאו אצל תלמידיו; ראה: ברודי (לעיל, הערה 8), עמ' 29; דנציג (לעיל, הערה 7), עמ' 122. וראה גם ד"צ רוטשטיין, "ספר תורה מנוקד", א' גולדשמידט ואחרים (עורכים), אהל שרה לאה: קובץ חידושי תורה לעילוי נשמת הרבנית שרה לאה רוטשטיין, ירושלים, תשנ"ט, עמ' תרנב–תרנג, הע' 42 (תודתי לרב מ"מ הוניג שהפנה אותי למאמר זה).

רב צמח בר פלטי, גאון פומבדיתא בשנים 872–890, אלא של עמיתו, רב צמח בר חיים, גאון סורא בשנים 879–885. בין כך ובין כך, רב צמח גאון אסר לחלוטין על כניסתה של אישה נידה לבית הכנסת, ואפילו לעמוד מחוץ ("מאבראי")³² לבית הכנסת. רב צמח הכיר היטב את מנהגן של הנשים לטבול פעמיים, וכדי למנוע כל ספק פירש בדבריו כי האיסור על כניסה לבית הכנסת נוהג לא רק בימי הנידות עצמם כי אם גם בשבעת הימים הנקיים. רב צמח החמיר אפוא יותר מכל הגאונים שלפניו: הוא למד את האיסור מפסוקי המקרא, הדגיש כי האיסור נוהג גם אחרי הטבילה הראשונה, ואסר על האישה הנידה לעמוד אפילו מחוץ לכותלי בית הכנסת.

ג

תשובתו של רב צמח גאון השפיעה על מקצת הפוסקים האשכנזיים בבואם לדון בשאלת כניסתה של אישה נידה לבית הכנסת. כבר הזכרתי לעיל כי דבריו של רב צמח הובאו בקיצור רב על ידי ר' ישראל איסרליין כשהזכיר בדיונו בנושא כי יש גאונים שאסרו לחלוטין על כניסתה של אישה נידה לבית הכנסת.³³ חכם אחר שציטט את דבריו של רב צמח, אם גם בעילום שם, הוא ר' יצחק מדורא. ר' יצחק מדורא פעל במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה, הרבה לפני זמנם של ר' ישראל איסרליין ושל דודו ר' אהרן בלומלין,³⁴ וכתב בהלכות נידה שלו את הדברים הבאים:

אשה בימי נידותה [...] וגם אין להזכיר לה השם בימי נידותה ואסור ליכנס לבית הכנס' כל ימי ראיית' עד שתתלבן שנאמר בכל קדש לא תיגע ואל המקד' לא תבא, שאינה מביאה קרבן עד שבעה ימים הנקיים, כך כתוב בספר המקצ[ו]נות. ורש"י מתי' ליכנס לבית הכנסת.³⁵

הדברים שהביא ר' יצחק מדורא אינם אלא מעשה כלאיים של תשובת רב צמח גאון יחד עם תשובת רב חנינאי גאון. המשפט הראשון בדברי ר' יצחק מדורא ("אין

32 ראה: M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*, Ramat Gan, 2002, pp. 76, 240–241. הסופר של כ"י לייפציג לא הבין את פשר המילה ולכן כתב רק "אי". בספר האגור תרגם לנכון: "ואפי' מחוץ לכנסת".

33 ראה לעיל, ליד הערה 23.

34 על זמנו של ר' יצחק מדורא ראה לפי שעה: ש' עמנואל, "ר' יחיאל מפריס: תולדותיו וזיקתו לארץ-ישראל", שלם, ח (תשס"ט), עמ' 96 הע' 39.

35 שערי דורא, ונציה, ש"ח, דפים נט ע"ב – ס ע"א (בדפוסים אחרים: ס"י יח), ובאותה לשון גם בשני כתבי יד של החיבור מן המאה הארבע עשרה: אוקספורד 641 (Opp. Add. fol. 34), דף 80א; פרמה, דה רוסי 392 (Parm. 2592), דף 90א–ב. הדברים מובאים בעילום שם גם בפסקי הלכה של ר' חיים אור זרוע (דרשות מהר"ח), מהדורת י"ש לנגה, ירושלים, תשל"ג, עמ' 96, גהה א (על טיבן של ההגהות בחיבור זה ראה שם במבוא, עמ' י).

להזכיר לה השם בימי נידותה ואסור ליכנס לבית הכנסת כל ימי ראייתה עד שתתלבן שנאמר בכל קדש לא תיגע" מבוסס על תשובתו של רב צמח, ואילו המשפט השני ("ואל המקדש לא תבא, שאינה מביאה קרבן עד שבעה ימים הנקיים, כך כתוב בספר המקצועות") לקוח מתשובתו של רב חנינאי. רב צמח ורב חנינאי דרשו שניהם פסוק אחד — "בכל קדש לא תגע ואל המקדש לא תבא" (ויקרא יב, ד) — אך הגיעו למסקנות שונות לגמרי, ואילו ר' יצחק מדורא חרוז את שתי הדרשות המנוגדות ויצר מהן דרשה אחת.

חכם נוסף שציטט את דבריו של רב צמח גאון הוא ר' יעקב לנדא שפעל באיטליה במאה החמש עשרה.³⁶ וכך כתב ר' יעקב לנדא בספר האגור שלו:

בספר המקצועות (!) כת' שאשה לא תכנס בבית הכנסת כל ימי ראייתה עד שתתלבן שנ' בכל קדש לא תגע, עכ"ל. ורש"י התיר. ובשערים מדורא כתו' כי בימי נדתה אסורה להזכיר את השם וכן בימי לבונה. וכן הוא בשם רב צמח גאון וכן מנהג בשתי ישיבות ואפי' מחוץ לכנסת. ואין לי אלא בימי נדותה בימי שמירתה מנין, תלמוד לומר עד מלאת ימי טהרה. ולא מיבעיא דאסורה למיעל לבי כנישתא אלא כד שמעה מידי דברכתא אסור לה לענות אמן דאמר ר' יהודה אסור לברך לפני הנדה שלא תהרהר ותאמר אמן ונמצא שם שמים מתחלל. מספר אור זרוע הגדול. וזה לשון אור זרוע הקטן, ויש נשים שאין מתפללות אחורי הנדה ויפה הן עושות ע"כ.³⁷

תחילת דבריו של ר' יעקב לנדא לקוחים מהלכות נידה של ר' יצחק מדורא, וההמשך ("וכן הוא בשם רב צמח גאון" ואילך) הוא פארפרזה מתוך ההגהות להלכות אלו, שנשתמרו בצורה מלאה יותר בכ"י סנט פטרסבורג.³⁸

ד

הציטוטים המעובדים של ר' יעקב לנדא ושל ר' יצחק מדורא הקשו בדורות עברו על הבנת דבריו של רב צמח. עתה, משעומדים לפנינו דבריו של רב צמח בלשון מקורית

36 ראה עליו: ספר האגור השלם, מהדורת מ' הרשור, ירושלים, תש"ך, מבוא, עמ' ה-יג; יובל (לעיל, הערה 22), עמ' 259-260.

37 האגור, [נפול, ר"ג], סי' אלף תטו (=סי' אלף שפח בדפוס רימיני, רפ"ו). המחבר הוסיף: "ואני המחבר ראיתי במדינתי נוהגי' הנשים להכנס לבית הכנסת ומתפללו' ועונות כל דבר שבקדושה, רק נזהרות שלא להסתכל בספר תורה בשעה שהחזן מראהו לעם".

38 דינרי (לעיל, הערה 1, עמ' 19-20) כבר שיער שהדברים שבספר האגור מורכבים משתי פסקאות נפרדות; אך הוא לא הכיר את הדברים שבכ"י סנט פטרסבורג, ועל כן החלוקה שהציע אינה מדויקת.

יותר, התמונה ברורה הרבה יותר. מאידך גיסא, הנוסח החדש של דברי רב צמח מעלה כמה תמיהות, ואמנה אותן אחת לאחת.

(א) רב צמח ציטט כאסמכתא לדבריו שני מקורות; תחילה הביא ציטוט ארוך בעברית מתוך ברייתא ("דתניא"), ובסוף דבריו ציטט מקור ארמי נוסף ("דא"ר יודן"). הברייתא שציטט הגאון אינה אלא "ברייתא דמסכת נידה", וגם המקור הארמי שהביא לקוח מילה במילה מברייתא זו.³⁹ רב צמח גאון הכיר את הברייתא העברית בנוסח מלא יותר מזה שלפנינו, ולפי הנוסח שציטט הגאון הברייתא דרשה מהמילים האחרונות של הפסוק כי האיסור להיכנס לבית הכנסת תקף לא רק בימי הנידויות עצמם אלא גם בימי שבעת הנקיים.⁴⁰ הסתמכותו המפורשת של רב צמח גאון על ברייתא דמסכת נידה מפגיעה מאוד, ולא מצינו כדוגמתה בספרות הגאונים.⁴¹

(ב) מבנה דבריו של רב צמח מוזר. בדרך כלל נהגו הגאונים להזכיר בתשובותיהם את מנהג שתי הישיבות רק כאסמכתא נוספת לטיעונים שהעלו בתשובה, אך כאן פתח הגאון את דבריו במילים "וכן מנהג בב' ישיבות", ולא כתב כלל מה היה מנהגן של שתי הישיבות — האם התירו או אסרו את כניסתה של הנידה לבית הכנסת. (ג) הלשון "ברם צריך את למילף" המופיעה בדברי הגאון חריגה מאוד. לשון זו מופיעה תדיר בספר השאלות, כמשפט מעבר בין הפתיחה לשאלתא ובין השאלה ההלכתית המוצגת לאחריה.⁴² — אך מה עושה לשון זו בתשובת גאון ?

39 ראה לעיל, ליד הערה 2 וליד הערה 4.

40 "אין לי אלא זמן שנידתה עליה, מניין אף בימי שמירתה, ת"ל עד מלאת ימי טהרה". בברייתא דמסכת נידה שלפנינו (ראה לעיל, הערה 2) נדרש המשך הפסוק לעניין אחר. מיד לאחר מכן נקטעת שם הברייתא, וסיומה חסר.

41 ציטוט נוסף מברייתא דמסכת נידה, אף הוא בעילום שם, מצוי היה בספר המקצועות — כך על פי עדותו של הפירוש האשכנזי המיוחס לראב"ד למסכת תמיד; ראה ספר המקצועות (לעיל, הערה 11), עמ' לט–מ, ס' מז. הדברים המובאים בפירוש הנ"ל בשם ספר המקצועות (עד "שפיר דמי") מצויים באנונימיות בסידור רש"י, כ"י לונדון, מונטיפיורי 155, דף 61ב–א62. לאחר פסקה זו מובאים בכ"י מונטיפיורי שני דינים נוספים, האחד בשמו של רב האי גאון והאחר מהלכות גדולות. מעתיקים מאוחרים השתבשו בהבנת הציטוט בסידור רש"י, והביאו את הציטוט מברייתא דמסכת נידה בשמו של ספר הלכות גדולות (כ"י אוקספורד 682 (Opp. 312), דף 2ב: "ב[סידור] רש"י כתו' בש' ה"ג וז"ל, והיכא דאיכא נידה בביתיה דכהן [...]"; מרדכי הגדול, כ"י אוקספורד 678, דף 112ד: "בהלכו' גדולו' כת' משם רב היי דהיכ' דאיכא נידה בבית כהן [...]"). על זמנו ומקומו של ספר המקצועות ועל השימוש של חכמי אשכנז בספר ראה במבוא לספר (לעיל, הערה 11), עמ' 5–12, ועל זמנו ומקומו של מחבר הפירוש למסכת תמיד ראה: י' זוסמן, "פירוש הראב"ד למסכת שקלים? חידה ביבליוגרפית — בעיה היסטורית", ע' פליישר ואחרים (עורכים), מאה שערים: עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים לזכר יצחק טברסקי, ירושלים, תשס"א, עמ' 144–149; ע' פוקס, "שני פירושים חדשים על מסכת תמיד: פירוש אשכנזי אנונימי ופירוש רבנו שמעיה", קבץ על יד, סדרה חדשה, טו (תשס"א), עמ' 107–115. על טיבו של כ"י אוקספורד ראה: ש' עמנואל, שברי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים, תשס"ז, עמ' 168.

42 ראה: י' ברודי, צוהר לספרות הגאונים, תל-אביב, 1998, עמ' 83–84.

אל שלוש הנקודות התמוהות הללו יש להוסיף עוד שתי תמיהות ביבליוגרפיות: (ד) המשפט הראשון בפסקה שבכ"י סנט פטרסבורג מועתק מתוך ספר "אור זרוע קטן" — הקיצור שערך ר' חיים אור זרוע לספר אור זרוע "הגדול" שכתב אביו.⁴³ משפט זה אכן משקף נכונה את דבריו של ר' יצחק אור זרוע, ויש בו תמצית הדברים שכתב האב בעניין זה.⁴⁴ — אך המעיין בספר אור זרוע קטן לא ימצא שם את הדברים. (ה) המשך הפסקה, ובכללה גם דברי רב צמח, מועתק מתוך ספר אור זרוע עצמו, מתוך האוטוגרף של המחבר.⁴⁶ אך בספר אור זרוע שלפנינו אין זכר לדברים אלו, ודיונו של ר' יצחק אור זרוע שבספר הנדפס מוגבל להבאת דעותיהם של רש"י ושל ראבי"ה (דעות שלא תידונה כאן).⁴⁷ הלכות נידה שבספר אור זרוע מצויות בידינו בשני כתבי יד שלפרקים יש הבדלים ביניהם, אך בעניין שלפנינו הם מסכימים לנוסח אחד שכאמור אין בו הדברים הללו.⁴⁸ הדברים חסרים גם בקיצור של ספר אור זרוע, פרי עטו של הבן, ר' חיים אור זרוע, ועל כך העיר כבר ר' ישראל איסרליין.⁴⁹ העדות המובאת כאן

43 משפט זה — ורק הוא — מובא גם בהגהות הנדפסות בשולי ספר הלכות נידה של ר' יצחק מדורא (לעיל, הערה 35), ונכתב שם בסוף הציטוט: "עכ"ל סימני א"ז".

44 ראה להלן, הערה 47.

45 ראה: פסקי אור זרוע לרבינו חיים ב"ר יצחק מווינא, מהדורת מ"י בלוי, ניו יורק, תשנ"ז, ב, עמ' שצא-שצב, סי' רלח-רמה.

46 אוטוגרף של ר' יצחק אור זרוע נזכר גם אצל מהרי"ל; ראה שאלות ותשובות מהרי"ל, מהדורת י' סץ, ירושלים, תש"מ, סי' עו, עמ' קכו. חכם נוסף שהחזיק את האוטוגרף של ר' יצחק אור זרוע הוא העורך של קובץ תשובות מהר"ם מרוטנבורג שבכ"י מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 155. הוא ציטט פסקה מספר אור זרוע וציין בסופה: "וכת' בגיליון, אחר שכתבתי זה בפנים מצ' בירושלמי [...] ע"כ הגהת כתב ידו"; ראה תשובות מהר"ם מרוטנבורג וחבריו, מהדורת ש' עמנואל, ירושלים, תשע"ב, עמ' 127.

47 אור זרוע, ח"א, סוף סי' שס (ירושלים, תש"ע, עמ' רפו): "וכתב בפסקי נדה [...] ויש נשים שנמנעות מליכנס לביהכ"נ ומליגע בספר, חומרא בעלמא היא ויפה הן עושות. ומורי אבי העזרי אמר לי שיש נשים שאינן מתפללות אחורי הנדה, ואמר לי שמצא כן בפירוש בברייתא דנדה, הרבה חומרות אמר לי שראה שם. כללו של דבר, כל מה שיכול אדם להחמיר בנדה יחמיר ותבוא עליו ברכה" (השווה ספר הפרדס, מהדורת ח"י ערנרייך, בודפשט, תרפ"ד, עמ' ג; ראבי"ה [לעיל, הערה 19]).

48 שני כתבי היד הם כ"י אמסטרדם, ספריית רונטליאנה Ros. 3 וכ"י לונדון, הספרייה הבריטית 531 (Or. 2860). הדפוס הראשון של ספר אור זרוע (ז"טומיר, תרכ"ב) מבוסס על כ"י אמסטרדם, שיש בו כמה חסרונות בהלכות נידה. חסרונות אלו הושלמו בספר קובץ ראשונים להלכות נדה ומסכת מקואות, מהדורת מ"י ויינר, ירושלים, תשל"ג, עמ' ה-שד, וכן במהדורה החדשה של ספר אור זרוע (לעיל בהערה הקודמת). על שני כתבי היד הללו ראה: ע' פוקס, "עיונים בספר 'אור זרוע' לר' יצחק בן משה מוינה", עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ג, עמ' 21-54; S. Emanuel, "The Manuscripts of Rabbi Isaac ben Moses of Vienna's Or Zarua", <http://www.misrachi.at/index.php/geschichte/geschichte-der-juden-in-wien/82-handschriften-und-drucke-des-or-sarua>.

49 ראה לעיל, הערה 45; תרומת הדשן (לעיל, הערה 23): "ובא"ז קטן כתב רק דיש נשים שנמנעות ויפה הן עושין".

מתוך האוטוגרף של ר' יצחק אור זרוע היא אפוא בעייתית, ואין לה סימוכין בספרים שלפנינו.⁵⁰

דומני כי לאור כל הנקודות שמנתי יש מקום לשקול היטב האם דבריו של רב צמח אותנטיים והאם יצאו מעטו של גאון בבלי. אף אחת מחמש התמיהות שהעליתי אינה יכולה לסתור את ייחוס הדברים לרב צמח, ועל מקצתן אפשר להשיב,⁵¹ אך המשקל המצטבר של שלוש התמיהות הראשונות, בצירוף הדרך העקלקלה שבה הגיעו לידינו דבריו של רב צמח, כל אלו מעלים חשד שמא התשובה שלפנינו אינה אותנטית. לא אחת ולא שתיים מצאנו כי חכמי אשכנז ציטטו תשובות גאונים שכנראה כלל לא יצאו מתחת ידם של הגאונים, או שציטטו תשובות גאונים מקוריות אך בנוסח רחב ומעובד,⁵² ומי יודע אם דבריו של רב צמח אינם נכללים גם הם באחת משתי קטגוריות אלו.

באשכנז של ימי הביניים, יותר מבכל מקום אחר בעולם היהודי, הקפידו מקצת החכמים על כניסתה של אישה נידה לבית הכנסת;⁵³ ורק באשכנז ידועות היו שלוש תשובות של גאוני בבל – של רב חנינאי, של רב פלטאי ושל רב צמח – שאכן אסרו על הנידה להיכנס לבית הכנסת. האם התשובות המחמירות הללו של גאוני בבל

50 עם זאת יש להעיר כי דבריו של רב צמח גאון כבר ידועים היו, בנוסח זה או אחר, לר' יצחק מדורא (ראה בסעיף הקודם) – הרבה קודם לזמנו של ר' אהרן בלומלין.

51 כך, למשל, לגבי חסרונם של הדברים בספר אור זרוע המצוי לפנינו. ייתכן שר' יצחק אור זרוע מצא את תשובת הגאון רק בסוף ימיו ואז כתב אותה בגיליון הטופס הפרטי שלו, ושם מצאה כותב הפסקה הנידונית כאן. לעומת זאת, שני כתבי היד של הספר שבידינו מבוססים על העתקה שנעשתה עוד קודם שר' יצחק אור זרוע הוסיף את הדברים בגיליון ספרו, וגם הקיצור של הספר שכתב ר' חיים אור זרוע נעשה בשלב מוקדם יחסית – ולכן לא נכללה בהם התשובה המדוברת. עם זאת יש להזכיר כי דברים אחרים שהוסיף ר' יצחק אור זרוע בגיליון ספרו (ראה לעיל, הערה 46) מצאו את מקומם בכ"י אמסטרדם – נתון המחליש את ההסבר המוצע כאן.

52 אסתפק כאן בשתי דוגמאות (דיון מקיף הרבה יותר על אודות תשובות גאונים מפוקפקות המובאות אצל חכמי אשכנז ועל הרקע התרבותי לעיבודים אלו עתיד להתפרסם בקרוב על ידי הרב מרדכי מנחם הוניג). הראשונה – הנוסח המעובד של תשובת רב נטרונאי גאון המובא בספר הפרדס (לעיל, הערה 47), עמ' שז–שח; ראה י"מ תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים, תשנ"ט³, עמ' 149–152. והשנייה – קונטרס התשובות של רב שרירא גאון המובא בספר מעשה רוקח (לעיל, הערה 11), סי' נד–סד (ראה: ש' אסף, תשובות הגאונים מתוך ה"גניזה", ירושלים, תרפ"ט, עמ' 36 [כל תשובות רב שרירא שהובאו שם טעונו בדיקה]; דרשה לפסח [לעיל, הערה 11], עמ' 40 הע' 155). בבית המדרש האשכנזי מונחים היו נוסחים מעובדים של חיבורים שונים ומגוונים; ראה י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ירושלים, תשס"ד–תש"ע, א, עמ' 21–42.

53 על גישתם של חכמי אשכנז לסוגיה זו ראה במחקרים הנזכרים לעיל, הערה 1. על שימושם של חכמי אשכנז בברייתא דמסכת נידה ראה זוסמן (לעיל, הערה 2), עמ' 254 הערה 192. דבריי כאן על חכמי אשכנז מכוונים אף לקדמוני איטליה, שהייתה להם השפעה לא מבוטלת על תורתם של מקצת מחכמי אשכנז, ואף הם הקפידו על הרחקת הנידה מדברים שבקדושה; ראה מגילת אחימעץ, מהדורת ב' קלאר, ירושלים, תשל"ד, עמ' 30.

הביאו את מקצת חכמי אשכנז להחמיר גם הם בעניין זה? ואולי להפך — גישתם המחמירה של חכמי אשכנז הביאה אותם ליצור (או לעבד) תשובות גאונים חדשות, ומקצת התשובות הללו אינן אותנטיות? לפי שעה איני יכול לתת תשובה ברורה לשאלה זו.